

Analyse:

**afname Duitse
studenten bij
Nederlandse
hogescholen**

**Vereniging
Hogescholen**

internationalising education

Analyse: afname Duitse studenten bij Nederlandse hogescholen

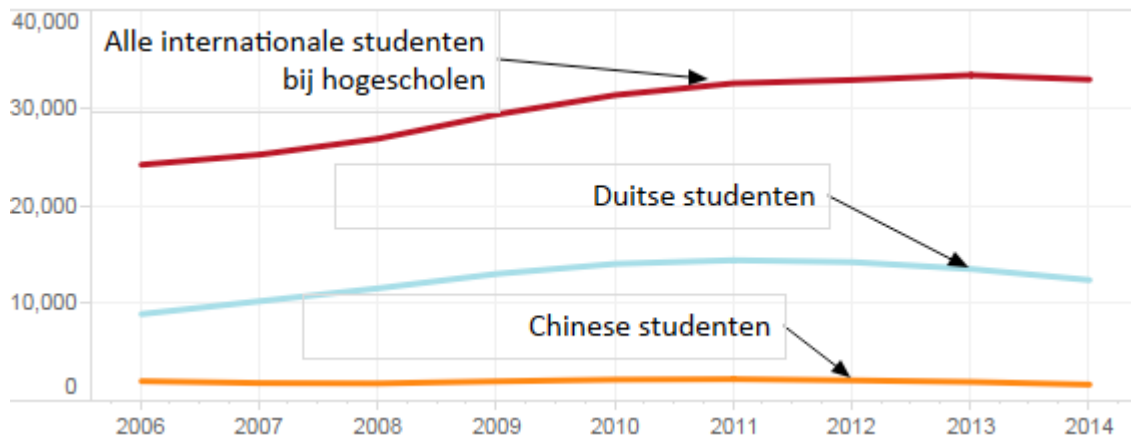
Vereniging Hogescholen & EP-Nuffic

Aanleiding & Doelstelling

In het academisch jaar 2014/2015 constateerde de Vereniging Hogescholen (VH) dat het aantal internationale studenten aan hbo-instellingen voor het eerst sinds 2000/2001 was gedaald ten opzichte van het voorgaande jaar. Samen met EP-Nuffic (EPN) is vervolgens een analyse gemaakt van deze ontwikkeling. De paper die hier het resultaat van vormt, heeft u op dit moment voor u. Het doel is deze afname te duiden, om zo hogescholen beter in de gelegenheid te stellen te anticiperen op de veranderde, en veranderende, omstandigheden.

Al sinds het studiejaar 2011/2012 neemt het totaal aantal internationale studenten in het hoger beroeps- onderwijs (hbo) niet meer toe. De nieuwe instroom neemt per jaar zelfs licht af, in zowel absolute als relatieve zin.¹ Een duidelijke trendbreuk, gezien het feit dat de inkomende internationale studentmobiliteit naar Nederland tussen 2000 en 2011 juist een stijgende lijn te zien gaf. Opvallend is dat het aantal internationale studenten in het wetenschappelijk onderwijs (wo) ook na 2012 verder is toegenomen, zowel in het bachelor- als in het masteronderwijs. In het licht van de beleidsdoelen van het ministerie van OCW, EP-Nuffic, de Vereniging Hogescholen én een groot aantal hogescholen in Nederland, is de dalende instroom van internationale studenten een onwenselijke ontwikkeling.

Verreweg de grootste afname van instroom van internationale studenten in het hbo is te zien bij de groep Duitse studenten. Verder zien we een geringere afname bij de groep Chinese studenten. Het aantal internationale studenten met een niet-Duitse of Chinese nationaliteit is daarentegen juist gegroeid. De snelste groei zien we onder meer bij studenten met de Italiaanse, Spaanse, Britse, Bulgaarse, Roemeense, Litouwse, Letse, Estse, Ierse, Deense, Slowaakse en Hongaarse nationaliteit.

Grafiek 1: Aantallen internationale studenten bij Nederlandse hogescholen: totaal, Duitse, Chinese.

¹ Er bestaan verschillende definities van wat een internationale (hogeronderwijs)student is. Soms wordt verwezen naar nationaliteit als proxy, waarbij het dus eigenlijk gaat om buitenlandse studenten (OECD, oudere publicaties). Soms wordt verwezen naar een buitenlandse vooropleiding als criterium, waarbij dus ook 'eigen' burgers in een bepaald land internationale student kunnen zijn, als ze tenminste hun middelbare schooldiploma in het buitenland hebben behaald (UNESCO, Eurostat, recentere publicaties). Voor deze analyse zullen we gebruik maken van een combinatie van beide criteria (Duitse nationaliteit + middelbare vooropleiding buiten NL), en ons beperken tot diplomabiliteit: het overschrijden van een grens omwille van het volgen van een volledig erkend studieprogramma (ISCED 5, 6 en 7), met als doel het behalen van een erkend diploma van een geaccrediteerde opleiding in het hoger onderwijs.

Op basis van deze cijfers over landen van herkomst kunnen we concluderen dat:

- de afname van het aantal Duitse studenten in het Nederlandse hoger onderwijs (ho) zich uitsluitend voor-doet binnen het hbo;
- ditzelfde geldt voor de (lichte) afname van het aantal Chinese studenten in het Nederlandse ho;
- omgekeerd de afname van het aantal internationale studenten in het hbo uitsluitend wordt veroorzaakt door de afname van het aantal Duitse en Chinese studenten. Alle overige nationaliteiten laten samen nog steeds een gestage groei zien;
- per saldo de groep internationale studenten aan Nederlandse hogescholen dus steeds gediversifieerder wordt: het aandeel van de twee grootste herkomstlanden neemt af, ten gunste van een breed scala aan kleinere landen van herkomst.²

In het vervolg van deze analyse zullen we ons uitsluitend richten op de afname van het aantal Duitse studenten. Aangezien Duitsland het belangrijkste land van herkomst is, hebben ontwikkelingen en trends in deze groep de grootste impact op het hbo als geheel. Daarbij is Duitsland ook een land waarvan op basis van betrouwbare demografische en statistische gegevens een relatief sterke analyse van het onderwijslandschap te maken valt.

De afnemende aantallen

Stroomden in 2010/2011 nog ruim 4.500 studenten met de Duitse nationaliteit bij Nederlandse hogescholen in, in 2014/2015 was dit aantal gekelderd tot 2.900. In dezelfde periode bleef het aantal Duitse studenten in het wo volledig stabiel, hoewel hier de groei van het aantal Duitse masterstudenten een daling van het aantal Duitse bachelorstudenten compenseerde.

De daling van het aantal instromende Duitse studenten in het hbo is vanzelfsprekend ook terug te zien in het totale aantal inschrijvingen: in 2011/2012 studeerden in totaal 14.169 Duitse studenten met een niet-Nederlandse vooropleiding aan Nederlandse hogescholen, in 2014/2015 was dit met exact 2.000 studenten teruggelopen naar 12.169. Dit leidt tot de volgende cijfers: als 4.500 hbo-instromers uit Duitsland zorgen voor een gemiddeld totaal van 14.000 Duitse studenten op enig moment, houdt een vermindering van de jaarlijkse instroom tot een kleine 3.000 studenten in dat er slechts 9.000 Duitse studenten in het Nederlandse hbo zullen overblijven – 5.000 studenten minder.³

Deze paper wil de afname van het aantal uit Duitsland afkomstige studenten aan Nederlandse hogescholen proberen te duiden, met het doel hogescholen beter in staat te stellen op een slimme manier in te spelen op de veranderde, en veranderende, omstandigheden. Hiertoe zal eerst de ontwikkeling van de aantallen Duitse studenten in het hbo in een vergelijkend perspectief worden geplaatst (1.1). Daarna zal worden bekeken in welke onderwijssectoren en geografische regio's enerzijds de aantallen Duitse studenten en anderzijds de afname van die aantallen zich concentreren (1.2). Vervolgens worden de mogelijke oorzaken van de afname gewogen en verdeeld over ontwikkelingen aan Nederlandse (1.3) en Duitse (1.4) kant van de grens. Tot slot zoomen we casusgewijs in op de hofleverancier van Duitse studenten in Nederland, Nordrhein-Westfalen (1.5), om op die manier te komen tot de conclusie en discussie (1.6).

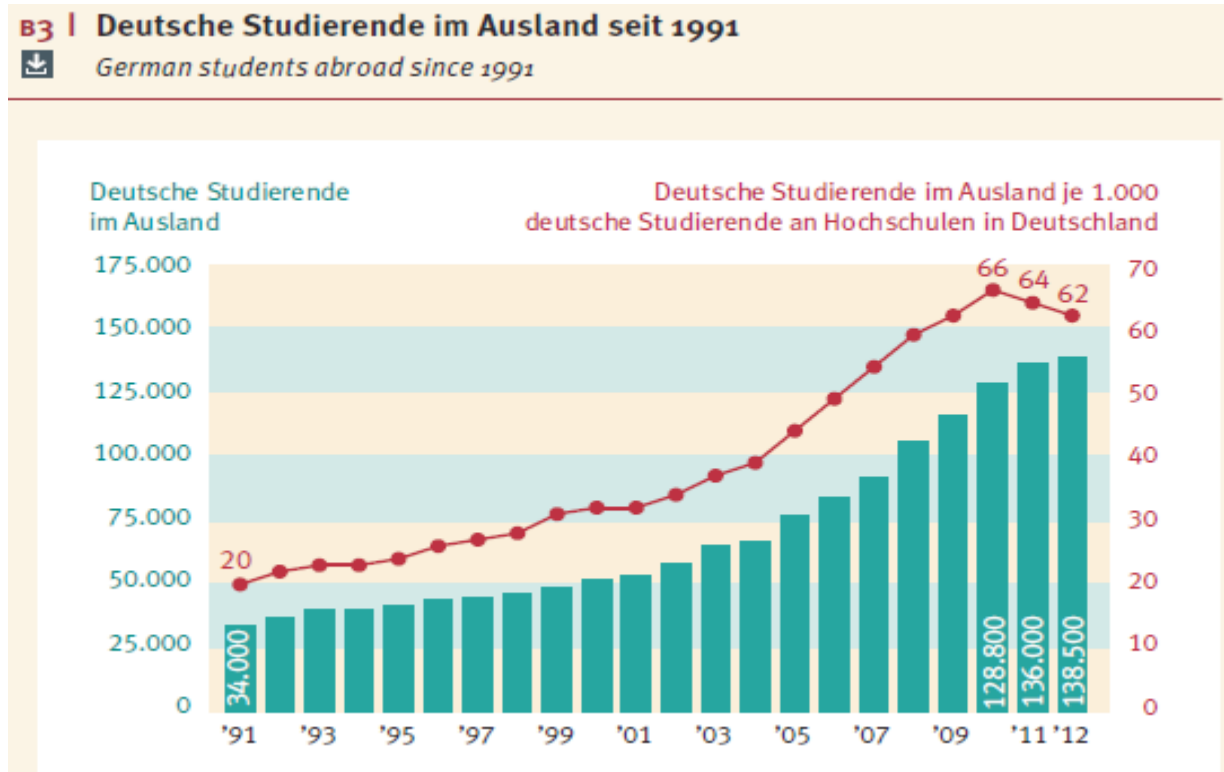
1.1 De aantallen in vergelijkend perspectief

In het academisch jaar 2001/2002 studeerden er 4.000 Duitse studenten aan een Nederlandse hogeschool of universiteit, op een totaal van 50.000 Duitse studenten die in het buitenland studeerden. In 2005/2006 was dit aantal Duitse studenten in Nederland al opgelopen tot ruim 12.000, op een totaal van 75.000 Duitse studenten in het buitenland. Tussen 2005/2006 en 2007/2008 was Nederland zelfs het belangrijkste bestemmingsland voor Duitse studenten. Vanaf 2008/2009 is Nederland het één na belangrijkste bestemmingsland, vlak na Oostenrijk. Sinds dat jaar kiest ruim de helft van de Duitse uitgaande studenten consequent voor een studie

² <https://www.nuffic.nl/en/expertise/mobility-statistics/incoming-mobility/countries-of-origin>.

³ Alle genoemde cijfers betreffende inschrijvingen in Nederland in deze paper komen uit de database achter 'Internationalisering in Beeld 2015' / www.nuffic.nl/mobility-statistics.

in één van deze twee buurlanden. In 2011/2012 werd een piek in de instroom bereikt: 8.500 Duitse studenten schreven zich in aan een Nederlandse instelling, waarvan 4.000 bij een universiteit en 4.500 bij een hogeschool. De piek voor het totaal aantal (her-)inschrijvingen werd een jaar later bereikt: in 2012/2013 stonden ruim 24.000 Duitse studenten ingeschreven aan een Nederlandse instelling, waarvan 10.000 aan een universiteit en ruim 14.000 aan een hogeschool.

Grafiek 2: Aantallen Duitse studenten in het buitenland. Bron: Wissenschaft Weltopen 2015.⁴

Het valt op dat het aantal Duitse studenten dat zich inschrijft aan een Nederlandse instelling tussen 2001/2002 en 2007/2008 nog veel harder groeit dan het totaal aantal Duitse uitgaande studenten in diezelfde periode. Met andere woorden: een relatief groot deel (een derde) van de stijging in het totaal aantal Duitse uitgaande studenten tussen 2001/2002 en 2007/2008 wordt veroorzaakt door de stijging van het aantal Duitse studenten dat zich inschrijft aan een Nederlandse instelling.⁵ Na 2007/2008 vlakt deze stijging dus af, om in 2011/2012 (instroom) en 2012/2013 (totalen) om te slaan in een daling (hbo) respectievelijk stagnatie (wo). Een aantal - zowel Nederlandse als Duitse - instellingen heeft onderzoek gedaan naar deze ontwikkelingen.

Daaruit is naar voren gekomen dat Duitse studenten om de volgende redenen aan een Nederlandse hogeschool of universiteit willen studeren⁶:

- Voor veel Duitse studenten in de grensregio zijn Nederlandse instellingen beter bereikbaar dan de dichtstbijzijnde Duitse instellingen. Voor de betreffende Nederlandse instellingen is Duitsland eenvoudigweg hun halve achterland;
- Het onderwijs in Nederland wordt door veel Duitse studenten als prettig ervaren: de cultuur is minder hiërarchisch, de werkvormen zijn diverser en de organisatie van onderwijs is over het algemeen kleinschaliger dan in Duitsland;

⁴ <http://www.wissenschaftweltoffen.de/>.

⁵ Exact: $+ 12.500 \text{ in NL} / (92.100 - 53.300) = 33\%$.

⁶ Zie: Bundesagentur für Arbeit, Regionaldirektion Nordrhein-Westfalen - Studieren in der niederländischen Grenzregion 2008-2009. En: <http://duitslandinstituut.nl/artikel/294/nederlands-hoger-onderwijs-in-trek-bij-duitsers>. En ook: <http://www.studieren-in-holland.de>.

- In Nederland hebben relatief veel opleidingen een internationaal karakter en wordt in (een deel van) de cursussen Engels als voertaal gebruikt. In Duitsland is dit in veel mindere mate het geval. Deze meertaligheid maakt het zowel aantrekkelijk als gemakkelijker om over de grens te studeren.

Ervan uitgaande dat er geen plotselinge veranderingen hebben plaatsgevonden in de bereikbaarheid of de onderwijscultuur in één van beide landen, moeten we de oorzaak zoeken in meer structurele, demografische en sectorale ontwikkelingen aan beide zijden van de grens.

Twee factoren die Duitse studenten zelf lange tijd hebben aangevoerd als belangrijke reden om in Nederland te gaan studeren, betreffen de mogelijkheid om de specifieke studie- of afstudeerrichting van de eigen voorkeur te volgen. Verruiming of verdieping van het onderwijsaanbod in Duitsland zou hier grote invloed op kunnen hebben:

- Veel Duitse studenten volgen in Nederland een opleiding waarvoor ze in Duitsland vanwege de veel strengere numerus clausus-bepalingen voor een groot aantal studies niet in aanmerking zouden komen;
- Duitse studenten kunnen in Nederland vaak opleidingen of afstudeerrichtingen volgen waarvoor in Duitsland geen equivalent bestaat. Hier gaat het in het bijzonder om meer internationaal georiënteerde opleidingen en afstudeerrichtingen.

1.2 De afname per sector, studie en regio

Een eerste analyse leert dat de afname van het aantal Duitse studenten zich sterk concentreert bij instellingen in de grensregio. Aan zowel Saxion als de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen (HAN) studeerden in 2014/2015 ruim 500 Duitse studenten minder dan in 2011/2012. Bij de NHTV Breda, Hanzehogeschool Groningen, Zuyd en Stenden Hogeschool daalde het aantal Duitse studenten in diezelfde periode met ca. 250 per instelling. Alle andere veranderingen van het aantal Duitse studenten bij hbo-instellingen in diezelfde periode, zowel positief als negatief, betroffen minder dan 100 studenten.

Verder valt op dat de afname ongeveer gelijk is verdeeld over de meeste CROHO-categorieën⁷, steeds met ca. 10% per categorie. Alleen in de categorieën Taal & Cultuur en Gezondheid was de afname sterker, met respectievelijk 20 % en 30 %. Ook waren vrouwelijke studenten en deeltijdstudenten sterk oververtegenwoordigd in de afname. De afname van ongeveer 600 Duitse deeltijdstudenten kwam geheel voor rekening van de opleiding Sociaal Pedagogische Hulpverlening, in de categorie Gedrag en Maatschappij.

Toerisme	-391	Gezondheid	-701
b vrijetijdsmanagement	-71	b opleiding tot fysiotherapeut	-177
b hoger hotelonderwijs	-112	b opleiding tot verpleegkundige	-59
b hoger toeristisch / recreatief onderwijs	-208	b opleiding voor ergotherapie	-140
		b opleiding voor logopedie	-175
		b sociaal pedagogische hulpverlening	-150
Economie	-253		
b logistiek en economie	-108	Taal en cultuur	-326
b international business and languages	-87	b autonome beeldende kunst	-100
b international business and management	-58	b creatieve therapie	-69
		b culturele en maatschappelijke vorming	-54
		b muziek	-103
b informatica	-52		
b dier- en veehouderij	-50		

Tabel 1: Afname per opleiding waar het aantal Duitse studenten met meer dan 50 afnam sinds 2011.

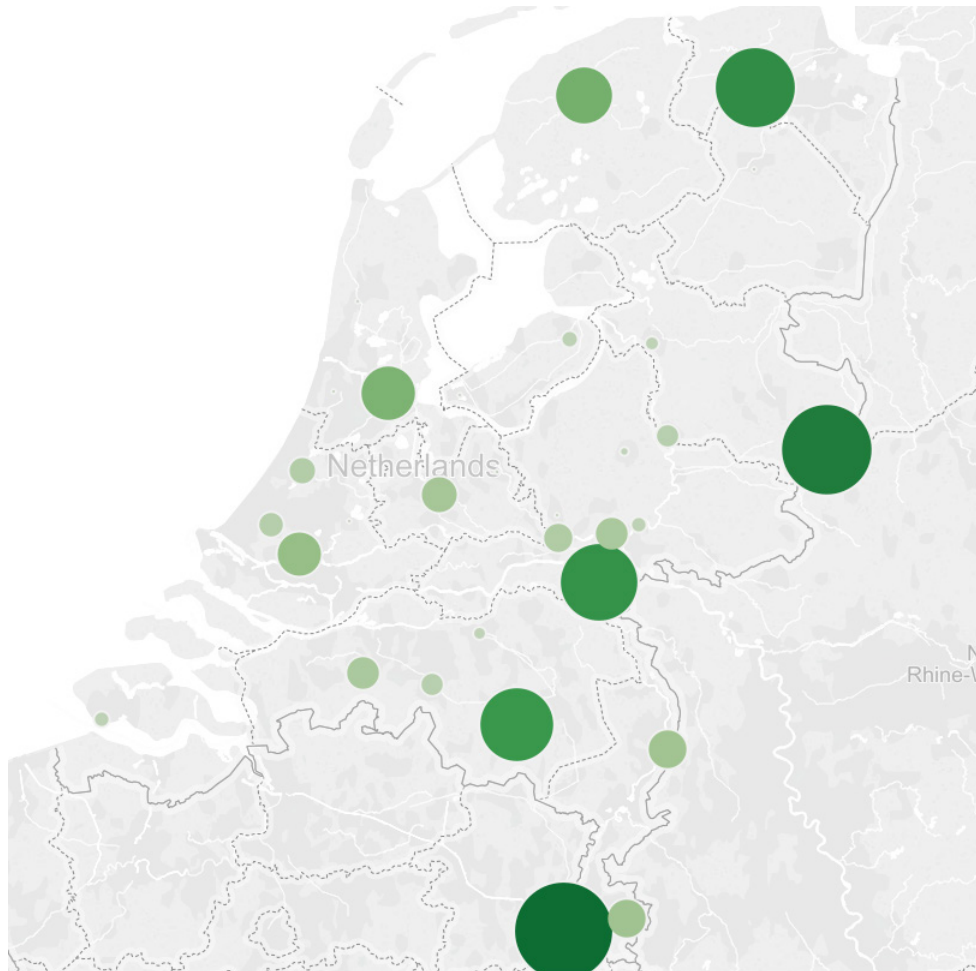
⁷ Hoofdcategorieën voor het hbo binnen het Centraal Register Opleidingen Hoger Onderwijs (CROHO) zijn Economie, Gedrag & Maatschappij, Gezondheid, Landbouw en Natuurlijke Omgeving, Onderwijs, Taal en Cultuur, en Techniek.

Als we dit vertalen naar opleidingsniveau komen we tot bovenstaand beeld (zie tabel 1). De programma's waarvoor het aantal Duitse studenten sinds 2011 met meer dan 50 is afgenomen zijn (op twee na) te groeperen in vier vakgebieden.⁸

De grootste afname vond plaats in het vakgebied Gezondheid. Hier valt op dat de afname van 600 deeltijdstudenten bij Sociaal Pedagogische Hulpverlening slechts een totale afname van 150 tot gevolg heeft – een groot deel van de Duitse deeltijdstudenten volgt dus nog dezelfde opleiding, maar dan in een voltijdvariant. Ook de overige vier opleidingen in dit vakgebied leiden op tot een specialistische functie als behandelaar of verpleger op hbo-niveau, en zijn in die zin zeer vergelijkbaar.

In het vakgebied Toerisme zagen de opleidingen hoger hotelonderwijs en hoger toeristische onderwijs samen het aantal Duitse studenten met meer dan 300 afnemen. Ook in het vakgebied Taal en Cultuur daalde bij een aantal kunstzinnige en vormende opleidingen het aantal Duitse studenten fors. Gezien de relatief geringe omvang van het kunstonderwijs is deze afname opmerkelijk te noemen. Tot slot gaf ook een drietal opleidingen binnen Economie een forse daling van het aantal studenten te zien, maar gezien de grote omvang van deze sector is deze afname minder opmerkelijk dan die in de andere drie vakgebieden.

Conclusie: De afname is sterk geconcentreerd bij hogescholen in de grensregio. De afname is het sterkst bij de HAN en Saxion, vooral bij opleidingen in het vakgebied Gezondheid aldaar. Voor alle vier de genoemde vakgebieden geldt dat de daling van het aantal Duitse studenten fors sterker was dan gemiddeld. Een aanvullende sectorale verklaring lijkt dan ook gerechtvaardigd.

Grafiek 3: Aantallen ingeschreven Duitse studenten in 2014/2015, per gemeente. Hoe groter en donkerder de cirkel, hoe meer studenten uit Duitsland.⁹

⁸ De indeling in vakgebieden is hier gemaakt door de auteur en correspondeert niet met het CROHO.

⁹ Zie voor een interactieve weergave van deze kaart, inclusief de exacte cijfers per gemeente, de volgende link: https://public.tableau.com/views/GermanstudentsintheNetherlands/Germanstudentspermunicipality?:embed=y&:display_count=yes&:showTabs=y&:toolbar=no

1.3 De politieke discussie in Nederland

In 2011 werd er een grote toename van het aantal Duitse studenten aan Nederlandse onderwijsinstellingen geconstateerd. Vooral de onbalans tussen Duitse studenten in Nederland en Nederlandse studenten in Duitsland werd een punt van (politieke) discussie. Het ministerie van OCW heeft in 2012 een verkenning uitgevoerd naar de werving van buitenlandse studenten. Aanleiding hiervoor waren vragen vanuit o.a. de Tweede Kamer over de kosten en baten van de toenemende diplomamobiteit van buitenlandse studenten en de mogelijke effecten hiervan op de kwaliteit en toegankelijkheid van opleidingen. Met name de Duitstalige opleidingen kwamen publiekelijk onder vuur te liggen. De kritiek in Nederland werd grotendeels weggenomen nadat het Centraal Planbureau had berekend dat buitenlandse studenten de Nederlandse schatkist per saldo geld opleveren. Het rapport zorgde voor een kanteling in het debat. De vraag die vervolgens centraal stond was: "In hoeverre zal de toename van het aantal Duitse studenten in het voordeel van Nederland kunnen worden ingezet". De kanteling kreeg nader gestalte door een advies van de SER (Advies 2013/01: 19 april 2013, Commissie Arbeidsmarkt- en Onderwijsvraagstukken) om buitenlandse studenten die in Nederland hoger onderwijs volgen, na afloop van hun studie beter (tijdelijk) te behouden voor de Nederlandse arbeidsmarkt. Minister Jet Bussemaker heeft de adviezen van de SER opgevolgd en een meerjarig actieplan met de titel 'Make it in the Netherlands' gelanceerd.¹⁰

De discussie in Nederland over de instroom heeft naar alle waarschijnlijkheid dan ook gevolgen gehad voor de instroom van Duitse studenten. Verschillende hogescholen hebben aangegeven zich minder actief op de Duitse markt te gaan richten. Daarnaast zijn, mede op verzoek van het ministerie, de Duitstalige opleidingen afgebouwd of omgevormd tot een Euregionale opleiding. De negatieve berichtgeving heeft ook gevolgen gehad voor de beeldvorming in Duitsland. Verschillende Duitse media hebben bijvoorbeeld in de periode 2011–2012 negatief bericht over studeren in Nederland. Deze berichtgeving heeft het imago van studeren in Nederland geen goed gedaan.

Afbeelding 1: Screenshot van een online artikel van Der Spiegel van 6 januari 2012.¹¹

Conclusie: De omvorming van Duitstalige opleidingen heeft in combinatie met het terugschroeven van de op Duitsland gerichte wervingsactiviteiten zeker een negatief effect gehad op de instroom uit Duitsland. De sterkste afname van het aantal Duitse studenten, in de sector Gezondheid, kan hiermee waarschijnlijk grotendeels worden verklaard, evenals de relatief grote afname bij de HAN en Saxion Hogeschool. Dit verband wordt door deze beide instellingen bevestigd in interne stukken en in gespreken met betrokken beleidsmedewerkers en bestuurders. Daarnaast heeft de negatieve beeldvorming in diverse (online) media het imago van Nederland als aantrekkelijk studieland zeker geen goed gedaan.

¹⁰ Daarnaast werd benadrukt dat de uitgaande mobiliteit van Nederlandse studenten naar Duitsland (meer) zou moeten worden gestimuleerd, voornamelijk door de gezamenlijk door OCW en de DAAD gefinancierde Duitslanddesk, ondergebracht bij het Duitslandinstituut van de UVA - zie <http://www.studereninduitsland.nl/>.

¹¹ <http://www.spiegel.de/unispiegel/studium/deutsche-studentenflut-holland-deicht-sich-ein-a-807381.html>.

1.4 Onderwijshervormingen in Duitsland

Twee belangrijke ontwikkelingen drukten de afgelopen jaren hun stempel op het Duitse hoger onderwijs: de *Hochschulreform* en het *Hochschulpakt*. Samen verklaren deze twee ontwikkelingen voor een groot deel de veranderingen die de omvang en samenstelling van de Duitse studentenpopulatie en het Duitse hogeronderwijsstelsel hebben ondergaan. Deze veranderingen verklaren weer voor een deel de afname van het aantal Duitse studenten dat kiest voor een studie in Nederland.

Met de *Hochschulreform* wordt verwezen naar de meest recente stelselwijziging in het Duitse onderwijs: de manier waarop invulling is gegeven aan het Bologna-proces. De gymnasiumopleiding is vanaf 2007 in fasen teruggebracht van negen jaar (van 10- tot 19-jarige leeftijd, gemiddeld) tot acht jaar (van 10- tot 18-jarige leeftijd). Deze omschakeling naar het zogenaamde *Turbo-abitur*, waarbij in het jaar van omschakeling een dubbele jaargang middelbare scholieren examen doet, vond elk jaar in één, twee of drie verschillende bondslanden plaats. In de voor Nederland belangrijkste bondslanden, Nedersachsen en Nordrhein-Westfalen, vond de omschakeling naar het *Turbo-abitur* plaats in respectievelijk 2012 en 2013. Op het moment van schrijven is de gymnasiumopleiding in vrijwel heel Duitsland teruggebracht naar 8 jaar.¹²

Een bijkomende factor, die het effect van de *Hochschulreform* heeft versterkt, is de officiële afschaffing van de dienstplicht in 2011. Die afschaffing betekende dat ook de *Wehrersatzdienst* (dienstplicht in ondersteunende of administratieve functies) en de *Zivildienst* (sociale dienstplicht, vervuld in een niet-militaire setting zoals een ziekenhuis, verzorgingstehuis of jongerenwerkplaats) niet langer verplicht konden worden gesteld. Omdat al deze vormen van dienstplicht voor gymnasiasten meestal na het *abitur* werden vervuld, was de verwachting dat veel van deze jongeren nu direct voor een studie in het hoger onderwijs zouden kiezen. Samen met de dubbele jaargangen gediplomeerden zou dit zorgen voor een ongekende toename van het aantal eerstejaarsstudenten aan *Fachhochschulen* en *Universitäten*.

Een laatste factor is de autonome groei van de aantallen eerstejaarsstudenten. Het aandeel scholieren dat ervoor kiest om na het *abitur* een studie te volgen op het niveau van een hogeschool of universiteit is sinds 2006/2007 fors gestegen. Waar de *studienanfängerquote*¹³ in 2006/2007 nog 36% bedroeg, was deze in 2013/2014 al gestegen naar 57%.¹⁴ Hiermee ligt het aandeel Duitse jongeren dat hoger onderwijs volgt weliswaar nog altijd onder het OECD-gemiddelde, maar de doorgaande stijging van dit aandeel draagt tussen 2007 en 2017 wel bij aan het forse aantal extra eerstejaarsstudenten.¹⁵

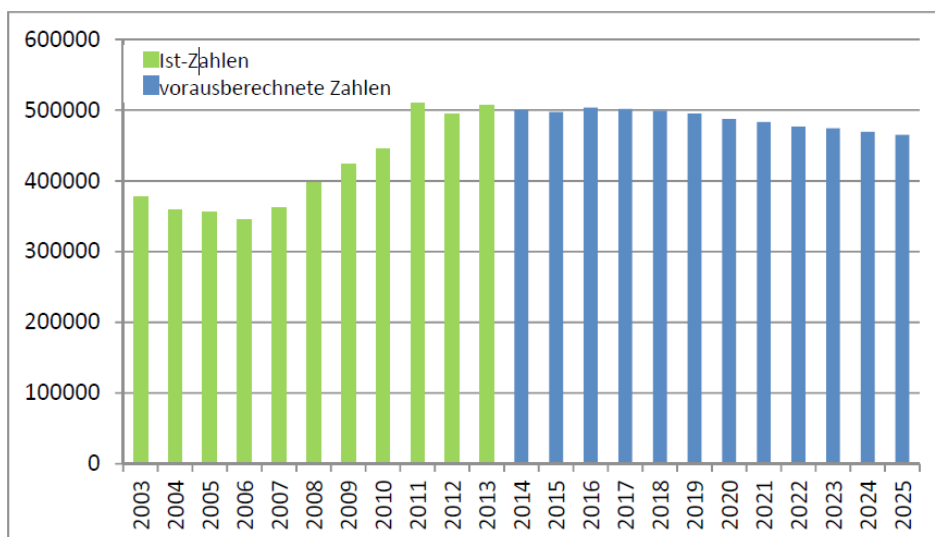
Onderstaande grafiek geeft de daadwerkelijke en voorspelde ontwikkeling van het aantal eerstejaarsstudenten in Duitsland grafisch weer. De *Hochschulreform*, het afschaffen van de dienstplicht en de hogere *studienanfängerquote* leidden samen inderdaad tot een scherpe toename van het aantal eerstejaarsstudenten tussen 2007 en 2013.

¹² <https://www.bmbf.de/de/der-bologna-prozess-die-europaeische-studienreform-1038.html>

¹³ Aandeel van Duitse schoolverlaters dat kiest voor een studie aan hogeschool of universiteit.

¹⁴ <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/72005/umfrage/entwicklung-der-studienanfängerquote/>.

¹⁵ In het publieke debat wordt deze ontwikkeling, waarin een naar verhouding steeds groter deel van de Duitse bevolking hoger onderwijs heeft gevolgd, aangeduid met *academisierung*. Vooral in de MKB-sector en de maakindustrie wordt dit vrij negatief geduid, omdat zulke aantallen hoogopgeleiden vooral toegevoegde waarde zouden hebben in een economie die meer uitsluitend op de kennis- en dienstensector leunt. Zie ook: <http://www.welt.de/politik/deutschland/article125499659/Wachsen-de-Akademikerzahl-hat-dramatische-Folgen.html>.

Grafiek 4: Daadwerkelijke (groen) en voorspelde (blauw) aantallen eerstejaarsstudenten aan Duitse Fachhochschulen en Universitäten. Bron: Statistische Veröffentlichungen der KulturMinisterKonferenz.¹⁶

Het Turbo-abitur, het afschaffen van de dienstplicht en de hogere studienanfangerquote leiden er samen weer toe dat de extra (ca. 150.000) eerstejaarsstudenten een andere sociaal-demografische achtergrond hebben dan eerdere jaargangen. Vergeleken met vroeger is de eerstejaarsstudent in Duitsland bij aanvang van de studie nu gemiddeld één a twee jaar jonger. Daarnaast is hij of zij minder zelfstandig (want jonger en vrijgesteld van dienstplicht of zivildienst) en minder onafhankelijk van zijn of haar ouders – ook financieel. Ook zijn er relatief meer studenten die een opleiding volgen boven het hoogste opleidingsniveau van hun ouders. Het lijkt erop dat voor deze jongere studenten, met minder eigen kapitaal en autonomie, de stap om in het buitenland te gaan studeren groter is dan voor wat meer ervaren studenten met een groter eigen kapitaal en meer zelfstandigheid.

Het Hochschulpakt verwijst naar het Hochschulpakt 2020, waarin de Duitse federale regering met de deelregeringen van de bondslanden overeenstemming bereikte over de gezamenlijke reactie op de effecten van de Hochschulreform. In 2007 werd afgesproken om in drie fasen (2007-2010, 2011-2015 en 2016-2020) per deelstaat fors meer financiering beschikbaar te stellen voor het creëren van nieuwe studieplaatsen, studieprogramma's en hogeronderwijsinstellingen. De kosten worden gedeeld door de federale en bondslandregeringen. Het gaat, voor een periode van 13 jaar, om meer dan 10 miljard euro extra financiering, bedoeld om op termijn structureel tot wel 500.000 extra studenten in het Duitse hoger onderwijs te kunnen bekostigen.¹⁷

Gevolg van dit beleid is dat waar vanaf 2007 het aantal instromende studenten in het Duitse onderwijs sterk is gestegen, de financiering vanaf hetzelfde moment is meegegroeid. De nieuwe instroom was, afhankelijk van het bondsland, direct merkbaar, terwijl het cumulatieve effect van de extra investeringen pas enkele jaren erna zijn uitwerking had. De jaren 2007–2011 zijn ook precies de periode waarin het aandeel Duitse studenten dat zich voor een studie inschreef in het buitenland (vooral in Oostenrijk, Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Zwitserland) het sterkst toenam. Tussen 2011 en 2016 blijft het aantal Duitse eerstejaarsstudenten vervolgens nagenoeg gelijk, terwijl er wel nog steeds extra financiering beschikbaar komt.

Dat deze financiering leidt tot extra aanbod van kwalitatief goede studieplekken in Duitsland zelf is ook terug te zien in de ontwikkeling van het aantal numeri clausi (NC's). Tussen 2013/2014 en 2015/2016 is over heel Duitsland gezien het aantal programma's met een federale of decentrale NC afgenomen, van 45,5% naar

¹⁶ "Vorausberechnung der Studienanfängerzahlen 2014 – 2025 - Erläuterung der Datenbasis und des Berechnungsverfahrens". Download KMK Vorausberechnung 2014 (PDF).

¹⁷ Documenten Hochschulpakt / <http://www.hrk.de/?id=628>.

42.0% van alle programma's. Masterprogramma's hebben vaker een NC dan bachelorprogramma's, en *Fachhochschulen* vaker dan universiteiten. Wel nam in al deze categorieën het aantal NC's in ongeveer gelijke mate af. Sommige bondslanden en studierichtingen lieten een veel sterkere of zwakkere daling van het aantal NC's zien dan andere. Het belangrijkste gegeven voor de Nederlandse hogescholen in dit verband is de daling van het aantal NC's in Nordrhein-Westfalen; dit nam met 9.1 procentpunt af, van 47.1% naar 37.8% van alle aangeboden programma's.¹⁸ In de volgende paragraaf komen we hierop terug.

Een laatste, met het *Hochschulpakt* samenhangende ontwikkeling is het kostenplaatje van studeren in het Duitse hoger onderwijs. Vanaf 2005 voerden verschillende deelstaten, vooral in voormalig West-Duitsland, relatief bescheiden collegegelden in - gemiddeld zo tussen € 700 en € 1.500 per collegejaar. Door politieke omwentelingen, vooral op het niveau van de deelstaten, werden deze in de loop van de tijd weer afgeschaft, tot in 2012/2013 alleen nog Nedersaksen en Beieren de mogelijkheid van collegegelden kenden. In Nordrhein-Westfalen werd het bestaande collegegeld, met een maximum van € 1.000 per collegejaar, in 2011 met een politiek besluit algemeen afgeschaft. Op het moment van schrijven is er in het hele publiek gefinancierde Duitse onderwijs geen sprake meer van collegegelden.¹⁹ Ter vergelijking: in Nederland is het wettelijk collegegeldtarief sinds 2009/2010 juist gestegen, van ruim € 1.600 naar ruim € 1.900.

Daarnaast was het sinds 2008/2009 voor alle Duitse studenten waarvan de ouders een inkomen beneden een bepaalde inkomensgrens hadden mogelijk om de, volledig inkomensafhankelijke, studiefinanciering (*Bundesausbildungsförderungsgesetz*, BAfoeG) te gebruiken voor een studie in het buitenland. Daarvoor was dit alleen mogelijk voor grenspondelaars. Tussen 2008/2009 en 2012/2013 steeg het aantal Duitse studenten in Nederland met BAfoeG van 3.457 (27,4%) tot 11.818 (45,1%) – om daarna weer scherp te dalen tot 8.262 (32,1%) in 2013/2014. Deze laatste daling hangt waarschijnlijk nauw samen met de abrupt afgeschafte collegegelden in Nordrhein-Westfalen en Nedersaksen. Dit onderstreept het punt dat opleiding en inkomen van de ouders voor een deel van de Duitse studenten van doorslaggevend belang zijn.²⁰

Conclusie: De *Hochschulreform*, het afschaffen van de dienstplicht en de hogere studienanfangerquote hebben geleid tot een flinke toename van het aantal eerstejaarsstudenten in Duitsland tussen 2007 en 2013. De reactie hierop in de vorm van het *Hochschulpakt* heeft gezorgd voor flinke extra investeringen in het Duitse hoger onderwijs. Het aantal beschikbare studieplekken én het aantal hogescholen is fors toegenomen, terwijl het aantal programma's met een numerus clausus juist is afgenomen. De forse stijging van het aantal Duitse studenten in Nederland tussen 2007 en 2011 hing deels samen met een gebrek aan goede, beschikbare studieplekken in Duitsland zelf. Door de extra investeringen van het *Hochschulpakt* is dit tekort deels weer opgeheven en wordt studeren in Duitsland weer aantrekkelijker.

Daarnaast is het zo dat schoolverlaters / eerstejaarsstudenten in Duitsland nu gemiddeld jonger zijn en daardoor minder autonomie en eigen kapitaal hebben wanneer de keuze voor een studieprogramma moet worden gemaakt. Ook komen de 'extra' studenten in de hogere studienanfangerquote uit relatief minder hoogopgeleide en welvarende gezinnen. Opgeteld bij het toegenomen verschil in de kosten van studeren in Duitsland en in Nederland (m.n. de collegegelden), zorgt dit ervoor dat de stap om in Nederland te gaan studeren voor veel studenten groter is dan voorheen.

¹⁸ Zie onder andere: '*Der CHE Numerus Clausus Check 2015-2016*' van het Centrum für Hochschulentwicklung.

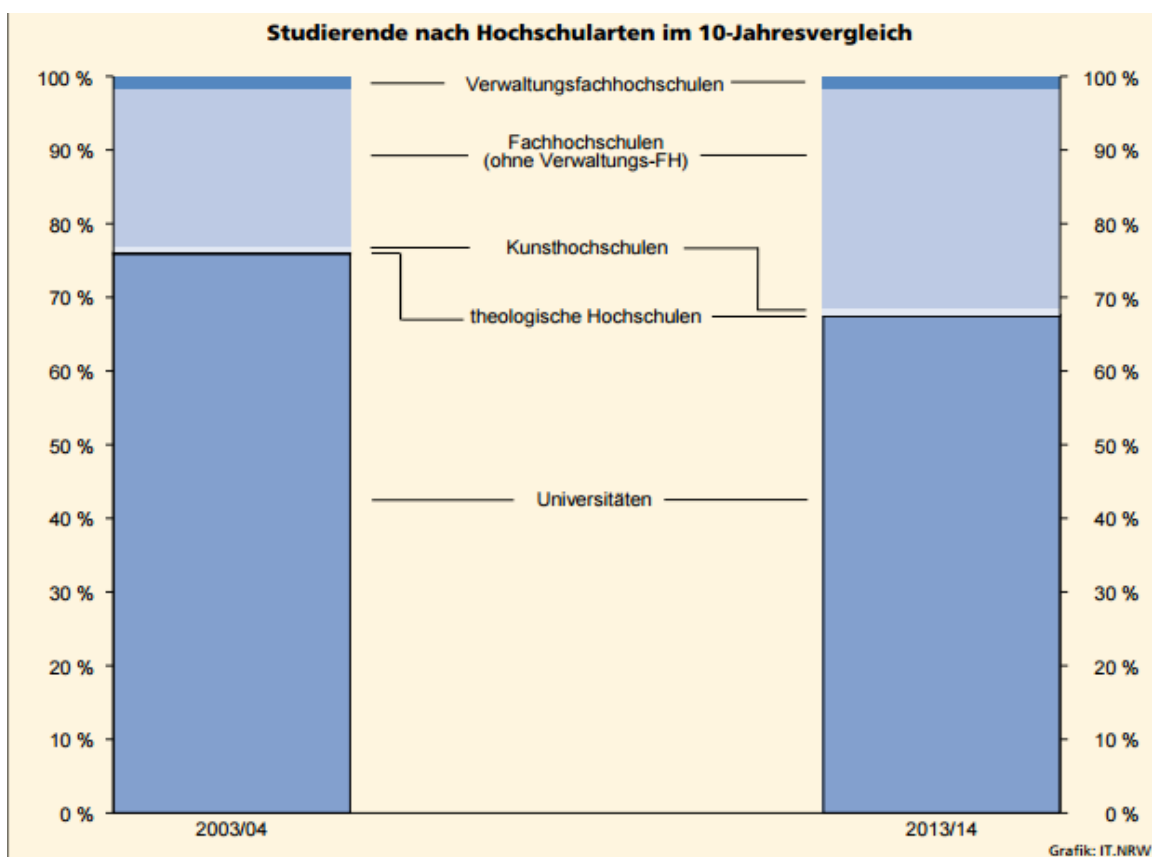
¹⁹ Zie onder andere: <http://www.studis-online.de/StudInfo/Gebuehren/>.

²⁰ We zijn onze meelezer Robert Marzell erg dankbaar voor het aandragen van dit punt. Zie ook: https://www.destatis.de/GPStatistik/receive/DESerie_serie_00000120.

1.5 Effect voor Nordrhein-Westfalen

Nordrhein-Westfalen (NRW) heeft met ruim 18 miljoen inwoners bijna een kwart van de hele Duitse bevolking binnen haar grenzen. Door de hoge bevolkingsdichtheid en de nabijheid van Nederland is NRW de deelstaat waaruit de meeste in Nederland instromende Duitse studenten afkomstig zijn, met Nedersaksen op ruime (geschatte) afstand. Jacolien de Vries (2012) schat het aandeel studenten uit NRW in de totale instroom van Duitse studenten in Nederland op 60%.²¹ Een korte casusbeschrijving van NRW kan verduidelijken hoe de vooral in 1.4 genoemde ontwikkelingen in het Duitse hoger onderwijs effect kunnen hebben op de instroom van Duitse studenten aan Nederlandse hogescholen. In deze casus zullen de effecten van de Hochschulreform en het *Hochschulpakt*, de hogere studienanfangerquote, de afname van het aantal numeri clausi en de nieuwe regels omtrent collegegelden en studiefinanciering nogmaals de revue passeren.

Eerst enkele cijfers: in NRW hebben het *Turbo-abitur* (2013), het afschaffen van de verschillende soorten dienstplicht (2011) en de autonome stijging van het aantal eerstejaarsstudenten samen geleid tot een forse toename van het totaal aantal inschreven studenten in het hoger onderwijs. Stonden in 2007/2008 in NRW ruim 450.000 studenten ingeschreven, in het wintersemester van 2014/2015 was dat aantal opgelopen tot een recordhoogte van ruim 715.000.²² De stijging voor de *Fachhochschulen* was met 90% (van ca. 120.000 naar ca. 228.000 studenten) aanmerkelijk groter dan die van 42% voor de Universitäten (van ca. 330.000 naar bijna 470.000 studenten).²³ Deze extra plekken worden voornamelijk gefinancierd door geld uit het *Hochschulpakt* 2020. Zie voor de verandering in relatieve verhoudingen de grafiek hieronder.

Grafiek 5: Verandering in relatieve verhoudingen tussen studenten aan Universitäten en Fachhochschulen.

²¹ Jacolien de Vries, 'Grensmobilitéit in het Hoger Onderwijs' (Berlijn, 2012).

²² Recente statistiek: https://www.it.nrw.de/presse/pressemitteilungen/2015/pdf/115_15.pdf.

²³ Noot: o.a. (kunst-)vakopleidingen en theologische universiteiten vormen samen een restcategorie met ca. 2% van alle studenten, maar zijn omwille van de leesbaarheid niet in deze tekst opgenomen.

Het aantal studenten in NRW op het niveau van een Nederlandse hogeschool is relatief gezien dus nog veel harder gegroeid dan het aantal studenten op het niveau van een universiteit. Dit valt ook af te lezen aan alle nieuwe *Fachhochschulen* in NRW. Sinds 2007/2008 zijn er vier nieuwe hogescholen geopend, waaronder twee (Rhein-Waal en Ruhr West) op vier locaties in Kleve, Kamp-Lintfort, Bottrop en Mülheim vlakbij de grens met Nederland. Daarnaast hebben vier hogescholen de capaciteit van hun bestaande locatie fors uitgebreid en zijn er zeven nieuwe locaties van bestaande hogescholen geopend. Ook deze locaties liggen veelal op minder dan 150 kilometer van de Nederlandse grens. Dit betekent dat deze hogescholen een potentieel 'verzorgingsgebied' hebben dat deels overlapt met hogescholen in Nederland, zoals Zuyd, Fontys, de HAN en Saxion. In mindere mate geldt ditzelfde voor bijvoorbeeld Stenden en de Hanzehogeschool, hoewel voor die instellingen de ontwikkelingen in de deelstaat Nedersaksen waarschijnlijk relevanter zijn.

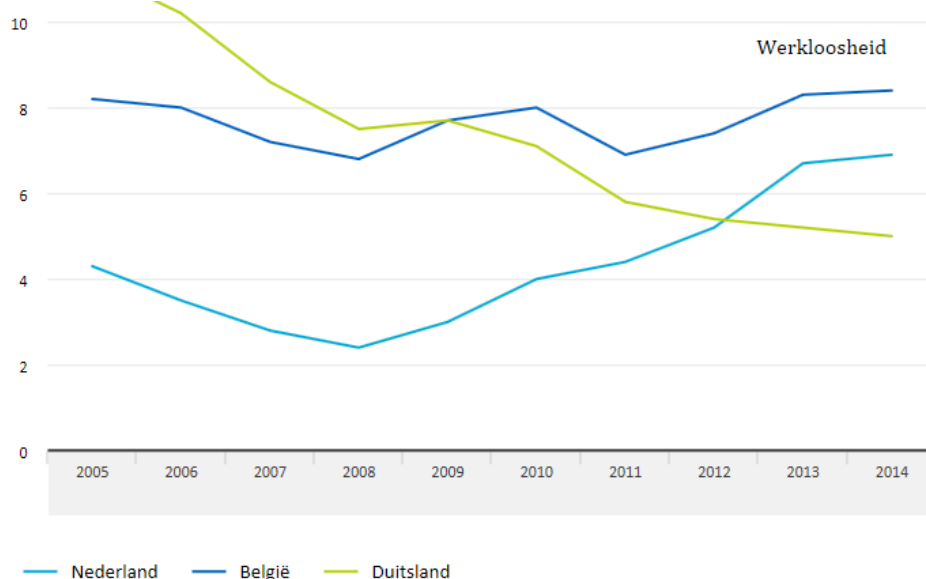

Afbeelding 2: Nieuwe hogescholen en hogeschoollocaties in NRW. Bron: Wissenschaft Nordrhein-Westfalen.²⁴

²⁴ "Neugründungen und aufbau von Fachhochschulen in Nordrhein-Westfalen". http://www.wissenschaft.nrw.de/fileadmin/Medien/Bilder/Hochschule/Uebersichtskarte_Fachhochschulen_in_NRW.jpg.

Deze nieuwe hogescholen, hogeschoollocaties, studieprogramma's en studieplekken hebben ertoe geleid dat het aantal programma's bij hogescholen in NRW waarvoor een numerus clausus (NC) geldt flink is afgenomen. Lag in 2013/2014 het aandeel programma's met een federale of decentrale NC bij hogescholen in NRW op 43,6%, in 2015/2016 was dit al gedaald tot 35,7%. Exacte cijfers voor 2013/2014 ontbreken, maar de consensus is dat dit aandeel voor die tijd nog hoger lag.²⁵ Dat in tijden van fors toenemende studentenaantallen het aantal programma's met een federale of decentrale NC toch sterk afneemt, is een aanwijzing dat de extra investeringen uit het Hochschulpakt 2020 in NRW adequaat worden aanwend om meer studieplekken te creëren. De anticipatie op de te verwachten stijgende studentenaantallen blijkt in het geval van NRW, in ieder geval op het niveau van de deelstaat, effectief.

Een laatste factor die mogelijk ook een rol speelt bij de veranderde studievoorkeur zijn de verschillen in baankansen in deze euregio. Het CBS berichtte begin november 2015 dat Duitsland het al sinds 2013-14 duidelijk beter doet qua werkloosheidscijfers dan Nederland, en veel beter dan België. Deze cijfers over alle binnelandse regio's, leeftijden en beroepen zijn niet 1-op-1 te vertalen naar afgestudeerden in bepaalde studierichtingen in de euregio, maar geven de algemene trend wel goed weer.²⁶

Grafiek 6: Werkloosheid in Nederland, België en Duitsland sinds 2005.

Conclusie: Door het gecombineerde effect van de Hochschulreform, het afschaffen van de dienstplicht en de verhoging van de studienanfangerquote is het aantal studenten in NRW fors toegenomen. De aantallen hogeschoolstudenten groeiden daarbij nog harder dan de aantallen studenten aan de universiteiten. De extra financiering voor deze studenten komt voornamelijk uit de gelden van het Hochschulpakt 2020. Deze extra financiële middelen vertalen zich in nieuwe hogescholen, uitbreiding van het bestaande aanbod van locaties, meer en nieuwe studieprogramma's (o.a. ook binnen de gebieden Gezondheid en International Business) en over het geheel dus een breder en groter aanbod van studieplekken. Dit heeft weer geleid tot een afname van het aantal programma's met een numerus clausus, waardoor er voor veel Duitse studenten in NRW minder aanleiding was om een studie aan een Nederlandse hogeschool te overwegen.

²⁵ Zie onder andere: 'Der CHE Numerus Clausus Check 2015-2016' van het Centrum für Hochschulentwicklung.

²⁶ <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2015/duitsland-doet-het-beter-op-de-arbeidsmarkt-dan-westerburen.htm>

1.6 Conclusie & Discussie

Het aantal internationale studenten dat aan een hogeschool studeert neemt sinds 2011/2012 af. Deze afname wordt vrijwel uitsluitend veroorzaakt door de afname van het aantal Duitse en Chinese studenten. Alle overige nationaliteiten laten samen nog steeds een gestage groei zien. In de paper wordt een aantal factoren beschreven die de afname verklaren:

1. Het aanbod aan Duitstalige opleidingen in Nederland is sterk verminderd doordat Duitstalige opleidingen zijn omgevormd tot Euregionale opleidingen. Daarnaast is een aantal Duitstalige deeltijdopleidingen in het vakgebied Gezondheid afgeschaft;
2. Hogescholen hebben hun op Duitsland gerichte wervingsactiviteiten teruggeschoefd;
3. De derde verklarende factor is de negatieve beeldvorming in diverse (online) media. Deze beeldvorming heeft het imago van Nederland als aantrekkelijk studieland geen goed gedaan;
4. Door het afschaffen van de dienstplicht en de hogere studienanfangerquote is het aantal eerstejaarsstudenten in Duitsland tussen 2007 en 2013 flink toegenomen. De reactie hierop in de vorm van het Hochschulpakt heeft gezorgd voor flinke extra investeringen in het Duitse hoger onderwijs. Het aantal beschikbare studieplekken én het aantal hogescholen is fors toegenomen, terwijl het aantal programma's met een numerus clausus juist is afgenomen. De forse stijging van het aantal Duitse studenten in Nederland tussen 2007 en 2011 hing deels samen met een gebrek aan goede, beschikbare studieplekken in Duitsland zelf. Door de cumulatieve investeringen in het onderwijs van het Hochschulpakt is dit tekort deels weer opgeheven en wordt studeren in Duitsland zelf weer aantrekkelijker;
5. Tot slot is de gemiddeld jongere leeftijd van de schoolverlaters / eerstejaarsstudenten in Duitsland een verklarende factor. Daarnaast komen de 'extra' studenten in de hogere studienanfangerquote uit relatief minder hoogopgeleide en welvarende gezinnen. Opgeteld bij het toegenomen verschil in de kosten van studeren in Duitsland en in Nederland (m.n. de collegegelden), zorgt dit ervoor dat de stap om in Nederland te gaan studeren voor veel studenten én hun ouders nu groter is dan voorheen.

Hogescholen willen de dalende trend van de Duitse instroom doorbreken en de samenwerking met Duitsland verder intensiveren. Duitse studenten dragen namelijk bij aan de kwaliteit van het Nederlandse hoger onderwijs. Zo blijkt uit gegevens over de doorstroom in het hoger onderwijs en onderzoeken onder hbo-afgestudeerden dat internationale studenten uit de EU, en met name Duitse studenten, sneller en met een relatief hoger cijfergemiddelde afstuderen dan Nederlandse studenten. Het is met een steeds betere mix in de *international classroom*²⁷ dan ook waarschijnlijk dat Duitse studenten via *peer-effecten* bijdragen aan een verhoging van de kwaliteit van onderwijs.²⁸

Daarnaast is een nauwere samenwerking met Duitsland een logisch gevolg van de regionale oriëntatie van Nederlandse hogescholen. Een consequentie is dat instellingen dicht bij de grens Duitse studenten zullen blijven aantrekken en grensoverschrijdend samen zullen blijven werken. Naast mobiliteit gaat het om uitwisseling, het aanbieden van stageplekken en het gezamenlijk uitvoeren van toegepast onderzoek. Een grensinstelling heeft dan ook de maatschappelijke verantwoordelijkheid om haar studenten op te leiden voor de samenleving en de arbeidsmarkt in de Euregio. Hogescholen zijn zich hiervan bewust, getuige het grote aantal initiatieven om de binding van Duitse studenten te vergroten.

Ook economische belangen spelen mee in de afweging om de samenwerking met Duitsland te versterken. Duitsland is met afstand de belangrijkste handelspartner van Nederland en van groot belang voor de Nederlandse economie. Volgens het Duitse 'Auswärtiges Amt' is alleen de economische verwevenheid tussen de VS en Canada sterker dan die tussen Duitsland en Nederland. Een kwart van de Nederlandse export gaat naar Duitsland. Voor de concurrentiepositie van Nederland zijn de grensmobiliteit en de internationalisering van het hoger onderwijs van essentieel belang. De kosten van de rijksbijdragen aan de groep Duitse studenten lijken verwaarloosbaar klein in vergelijking met het belang en potentieel van de wederzijdse handelsbetrekkingen.

²⁷ De instroom van buitenlandse studenten met een niet-Duitse en niet-Chinese nationaliteit is het afgelopen jaar wel gegroeid, waardoor er een betere mix in de *international classroom* is ontstaan.

²⁸ <http://www.cpb.nl/publicatie/de-economische-effecten-van-internationalisering-het-hoger-onderwijs>.

Uit het CPB-rapport 'De economische effecten van de internationalisering van het Hoger Onderwijs' blijkt dat de economische effecten van inkomende diplomabiliteit uiterst positief zijn voor gastland Nederland. Uit een recente meting door het CBS van de zgn. blijfkansen ('stayrates') van internationale studenten na hun studie, blijkt dat Duitse studenten even vaak hier blijven wonen en werken als andere Europese studenten.²⁹ Duitse studenten dragen dus naar rato bij aan de positieve effecten op de Nederlandse kenniseconomie. De meer dan 100.000 Duitse studenten die hun opleiding hebben gevolgd aan Nederlandse hogescholen en universiteiten vormen een formidabele groep ambassadeurs voor meer begrip, interactie en (economische) samenwerking tussen Nederland en Duitsland. De Nederlandse rijksoverheid en het hoger onderwijs zouden dit punt wat vaker mogen uitdragen - naar elkaar, naar hun stakeholders in Nederland, maar zeker ook naar hun partners aan de andere kant van de grens.

De vooruitzichten voor werving en selectie van Duitse studenten voor Nederlandse programma's, zeker voor instellingen in de grensregio, zijn gematigd positief. Vanaf 2017 neemt het verwachte aantal eerstejaarsstudenten in Duitsland licht af en pas vanaf 2020 zal deze afname (net als in Nederland) sterker zijn. Tot 2020 zijn hernieuwde op Duitse scholen en scholieren gerichte wervingsactiviteiten kansrijk. Net als de Nederlandse student is ook de Duitse student steeds vaker internationaal mobiel. Er zijn van overheidswege in elk geval geen formele belemmeringen om binnen het hoger onderwijs nog actiever samen te werken met onze Duitse partners dan nu al gebeurt. Specifiek op Duitsland gerichte wervings- en selectieactiviteiten horen daar zeker ook bij.

Om het positieve vooruitzicht ten aanzien van werving van Duitse studenten en de inzet van hogescholen op meer samenwerking Duitse partners te verzilveren is commitment van de Nederlandse overheid nodig. Hoewel de rond 2011/2012 ingezette discussie over de 'Duitse kwestie' terecht het signaal afgaf dat door de Nederlandse overheid bekostigde Duitstalige opleidingen voor louter Duitse studenten een ongewenste situatie vormden, is de discussie te ver doorgeslagen. Verschillende partners in het Duitse hoger onderwijs hebben aanstoot genomen aan de discussie, wat de onderlinge samenwerking zeker geen goed heeft gedaan. Met de omvorming van Duitstalige opleidingen naar Euregionale opleidingen is de kritiek ondervangen.

Hogescholen willen samen met de Nederlandse rijksoverheid uitdragen dat we trots zijn op onze Duitse studenten en alumni. Het hoger beroepsonderwijs staat dan ook open voor intensievere samenwerking op het gebied van onderwijs en onderzoek in onze gedeelde Euregio. Die kan bijvoorbeeld gestalte krijgen in activiteiten om uitgaande mobiliteit richting Duitsland te bevorderen en centraler te positioneren in het internationaliseringsbeleid, de ontwikkeling samen met Duitse partners van joint programs of specifieke aandacht voor Duitsland in vervolg op het programma 'Make it in the Netherlands'. Hogescholen kunnen, samen met de relevante overheden en het bedrijfsleven, gericht Duitse studenten werven voor studierichtingen waaraan behoefte bestaat in hun eigen (Eu-)regio, zoals ICT, werktuigbouw of in sommige gevallen de zorg. Op termijn zouden alle initiatieven tot onderwijssamenwerking met Duitsland beter op elkaar aan moeten sluiten, van vvto in het Duits in de grensregio en ondersteuning van Duits in het vo tot samenwerking met Duitse partners in het mbo en het ho. Alleen een geïntegreerde benadering kan ervoor zorgen dat onze kennis van het Duits en van Duitsland op een optimale manier bijdraagt aan de kwaliteit van het onderwijs, samenleving en economie in onze gedeelde regio.

²⁹ <https://www.epnuffic.nl/nieuws/ep-nuffic-news/internationale-studenten-hechten-zich-aan-nederland>

De Vereniging Hogescholen en EP-Nuffic zijn de volgende personen erg erkentelijk voor hun medewerking aan deze analyse. De verkregen input van instellingsmedewerkers en de kritische blik van onze meelezers was onmisbaar voor de totstandkoming van dit stuk.

Britta Bendieck	Directeur van de Duitslanddesk (Duitslandinstituut), Universiteit van Amsterdam
Robert Marzell	Wetenschappelijke medewerker bij EDU-CON Strategic Education Consulting, Rheine.
Chris van den Borne	Directeur International Office bij Saxion Hogeschool
Sabine Maresch	Senior beleidsadviseur bij Hogeschool van Arnhem en Nijmegen
Yvonne van der Meijs	Directeur Internationale Betrekkingen bij de Faculteit Gezondheid en Sociale Studies, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.
Nicole Luijten	Adviseur Internationalisering bij Fontys Hogescholen

Verder lezen

Cijfers NRW:

<https://webshop.it.nrw.de/gratis/B319%20201300.pdf>

Mobility statistics:

www.nuffic.nl/mobility-statistics

Landenvergelijkend rapport Duitsland - EP-Nuffic onderwijsvergelijking:

<https://www.epnuffic.nl/documentatie/publicaties/onderwijssysteem-duitsland.pdf>

Wissenschaft Weltoffen (DAAD), inclusief onderliggende statistieken:

http://www.wissenschaftweltoffen.de/publikation/wiwe_2014_verlinkt.pdf

OECD Country Note on the German Education System:

<http://www.oecd.org/edu/Germany-EAG2014-Country-Note.pdf>

Kulturministerkonferenz:

http://www.kmk.org/fileadmin/pdf/Statistik/Dokumentationen/Dok_Vorausberechnung_2014.pdf

Jacolien de Vries – ‘Grensmobiliteit in het Hoger Onderwijs’ (Berlijn, 2012):

http://www.studereninduitsland.nl/uploads/media_items/grensmobiliteit-in-het-hoger-onderwijs-stageonderzoek_original.pdf